

ทางสายกลางคือปรัชญาสำหรับนักบริหาร: วิธีบริหารจัดการชีวิตสู่ความสุขตามหลักพระพุทธศาสนา

พระเทพวัชรบัณฑิต, ศ.ดร.

อธิการบดี มจร

ความนำ

พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต) แสดงทรรศนะไว้ในหนังสือพุทธธรรม ตอนหนึ่งว่า ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรม สรุปได้ ๒ อย่างคือ

๑. แสดงหลักความจริงสายกลาง ที่เรียกว่า “มัชฌิมนธรรม” หรือเรียกเต็มว่า “มัชฌิมนธรรมเทศนา” ว่าด้วยความจริงตามแนวของเหตุผลบริสุทธิ์ตามกระบวนการธรรมชาติ นำมาแสดงเพื่อประโยชน์ในทางปฏิบัติในชีวิตจริงเท่านั้น ไม่ส่งเสริมความพยายามที่จะเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีถกเถียงสร้างทฤษฎีต่างๆ ขึ้นแล้วยึดมั่นปกป้องทฤษฎีนั้นๆ ด้วยการแก่งความจริงทางปรัชญา

๒. แสดงข้อปฏิบัติสายกลาง ที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” อันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตน ผู้รู้เท่าทันชีวิตไม่หลงมกมาย มุ่งผลสำเร็จคือ ความสุขสะอาด สว่าง สงบ เป็นอิสระที่สามารถมองเห็นได้ในชีวิตนี้ ในทางปฏิบัติ ความเป็นสายกลางนี้เป็นไปโดยสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่นๆ เช่น สภาพชีวิตของบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ เป็นต้น

มัชฌิมนธรรมเทศนาเป็นการแสดงโลกและชีวิตเชิงอภิปรัชญาให้เกิดคุณค่าทางจริยธรรมเพื่อให้เกิดความพร้อมด้านโลกทัศน์ชีวทัศน์ก่อนที่จะลงมือปฏิบัติคือ มัชฌิมาปฏิปทาอันจะนำไปสู่จุดหมายแห่งชีวิตที่ดีงามตามหลักพระพุทธศาสนา ระบบพุทธธรรมนั้น จะมองในเชิงปรัชญาหลักก็มีอยู่ครบถ้วนทั้งอภิปรัชญา ญาณวิทยา จริยศาสตร์ มอง แต่ในกระบวนการพัฒนาตัวเองตามหลักพระพุทธศาสนายึดกรอบสี่ธรรม ๓ เป็นแนวทางคือ(๑)ปริยัติสี่ธรรม พุทธพจน์คือคำสั่งสอนอันจะต้องเล่าเรียน (๒)ปฏิบัติสี่ธรรม ปฏิปทาคือไตรสิกขาอันจะต้องปฏิบัติ (๓)ปฏิเวธสี่ธรรม มรรค ผล นิพพานอันจะพึงเข้าถึงได้ด้วยการปฏิบัติ

การเรียนรู้พุทธธรรมตามกรอบของมัชฌิมนธรรมเทศนาเชื่อมโยงไปสู่มัชฌิมาปฏิบัติก็คือการเรียนรู้ที่เริ่มต้นด้วยปริยัติสัทธรรมไปสู่ปฏิบัติสัทธรรมและปฏิบัติสัทธรรมในที่สุด โดยอยู่บนฐานแห่งคำถามเกี่ยวกับชีวิต ๕ ประการดังต่อไปนี้

ตอบคำถามที่ ๑ ชีวิตคืออะไร ?

ชีวิตมนุษย์คือชั้น ประกอบด้วย (๑)รูป-ร่างพร้อมคุณลักษณะและอาการ (๒) เวทนา-ความรู้สึกสุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ (๓)สัญญา-ความจำได้หมายรู้ (๔)สังขาร-การปรุงแต่งทางจิต (๕)วิญญาณ-ความรู้แจ้งอารมณ์ เรียกรวมว่า “ชั้น ๕” ซึ่งเป็นองค์ประกอบพื้นฐานในหรือของชีวิตมนุษย์ ชั้น ๕ นี้แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑ องค์ประกอบส่วนที่เป็นรูปเรียกว่า รูปชั้น แปลว่ากอรูป

(๑) องค์ประกอบหลักเรียกว่า มหาภูตรูปหรือธาตุ มี ๔ คือ

ธาตุที่ ๑ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน มี ๒ ส่วนหลักคือ (๑)ลักษณะปฐวี ส่วนที่เป็นลักษณะ หมายถึงธาตุที่ละเอียด เป็นคุณลักษณะ เช่น ความหยาบ ความแข็ง ลักษณะกินเนื้อที่ และ(๒)สัมผัสการปฐวี หมายถึงส่วนที่หยาบซึ่งมีอยู่ในร่างกายมนุษย์นี้(ภาษาพระเรียกว่า อาการ ๒๐) ได้แก่ ผม(เกสา) ขน(โลมา) เล็บ(นขา)พิน(ทนต์)หนัง(ตโจ)เนื้อ(มंस)เอ็น(นหารู)กระดูก(อฐฐี)เยื่อในกระดูก(อฐฐิมิณซ์) ม้าม(วกก)หัวใจ(ททย)ตับ(ยกน)พังผืด(กิโลมก)ไต(พิทก)ปอด(ปบุผาส)ไส้ใหญ่(อนต)ไส้เล็ก(อนตคณ)อาหารใหม่(อุทริย)อาหารเก่า(กรีส)มันสมอง(มตถลจ) ทั้งหมดนี้จะเรียกว่าธาตุดินภายในก็ได้

นอกจากนี้ ปฐวีธาตุที่เรียกว่าสัมผัสการปฐวียังปรากฏในรูปแบบอื่นๆ อยู่ในที่ทั่วไปนอกร่างกายมนุษย์ บางที่เรียกว่าธาตุดินภายนอก เช่น ดินเหนียว ดินทราย ท่อนไม้ โลหะ หรือแม้กระทั่งแร่ธาตุต่างๆ ที่เป็นของแข็งก็นับเข้าในธาตุดินนี้เช่นกัน

ธาตุที่ ๒ อาโปธาตุธาตุน้ำ มี ๒ ส่วนหลักคือ (๑)ลักษณะอาโปส่วนที่เป็นลักษณะ หมายถึงธาตุที่ละเอียดเช่น ความเอิบอาบ ความชื้นเปียก ความซึมซาบไป ความเหนียว ความเกาะกุม (๒)สัมผัสการอาโป หมายถึงส่วนที่หยาบซึ่งมีอยู่ในร่างกายมนุษย์นี้ (ภาษาพระเรียกว่า อาการ ๑๒) ดี(พิตต)เสมหะ(เสมห)หนอง(พุโพ)เลือด(โลหิต)เหงื่อ(เสโท)มันชั้น(เมโท)น้ำตา(อสสุ) มันเหลว(วสา)น้ำลาย(เขโพ)น้ำมูก(สิงฆาณิกา) ไขข้อ(ลสิกา)น้ำมูตร(มุตต)ทั้งหมดนี้เรียกว่าธาตุน้ำภายในก็ได้

นอกจากนี้ สัมผัสอากาศ (ธาตุน้ำที่หยาบ) ยังปรากฏในรูปแบบอื่นๆ อยู่ในที่ทั่วไปนอกร่างกายมนุษย์ บางที่เรียกว่าธาตุน้ำภายนอก เช่น น้ำในแม่น้ำลำคลองต่างๆ น้ำฝน น้ำค้าง หรือแม้กระทั่งแร่ธาตุต่างๆ ที่เป็นของเหลวก็นับเข้าในธาตุน้ำนี้เช่นกัน

รวมธาตุทั้ง ๒ คือ ปฐวีธาตุ ธาตุดินกับอากาศธาตุ ธาตุน้ำเข้าด้วยกันเรียกว่า อากาโร ๓๒ เป็นบทที่คนโบราณภาคอีสานนิยมสวดในวันพระตอนเย็นว่า “อตฺถิ อิมสฺมิ กายเ กเสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มํสํ นหารู อญฺฐิ อญฺฐิมิณฺฑชํ วกฺกํ ทหฺยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหํ ปปฺผาสํ อนฺตํ อนฺตคฺคณฺ อุตฺริยํ กรีสํ ปิตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท อสฺสุ วสา เขโห สิงฆาณิกา ลสิกา มุตฺตํ มตฺถเก มตฺถลฺลจฺจํ แปลว่า มีอยู่ในกายนี้ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อเอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข้ใหญ่ ไข้ น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำดี น้ำเสลด น้ำเหลือง น้ำเลือด น้ำเหลือง น้ำมันชั้นน้ำตา น้ำมันเหลว น้ำลาย น้ำมูก น้ำไขข้อ น้ำมันตรม้นสมอง”

ธาตุที่ ๓ เตโชธาตุ ธาตุไฟ มี ๒ ส่วนหลักคือ (๑)ลักษณะเตโช ธาตุไฟที่ละเอียด ปรากฏในร่างกายนี้ เช่น ธาตุไฟที่ทำให้เกิดความร้อน ความอุ่น ความเย็น ไฟในร่างกาย ทำหน้าที่ย่อยอาหาร ไฟทำให้อวัยวะในร่างกายเติบโตแก่กล้าหรือแก่คร่ำคร่า (๒) สัมผัสอากาศธาตุไฟที่หยาบ ปรากฏในรูปแบบอื่นๆ อยู่ในที่ทั่วไปนอกร่างกายมนุษย์ เช่น ไฟที่เตาไฟ ไฟไหม้ป่า กระแสไฟแผ่สถิตในที่ต่างๆ แสงอาทิตย์ หรือแม้กระทั่งแร่ธาตุต่างๆ ที่มีลักษณะร้อน มีคุณสมบัติเผาไหม้ก็นับเข้าในธาตุน้ำนี้เช่นกัน

ธาตุที่ ๔ วาโยธาตุ ธาตุลม มี ๒ ส่วนหลักคือ (๑)ลักษณะวาโย ธาตุลมที่ละเอียด เรียกว่า ลักษณะ เช่น ความเคลื่อนไหว ความโยกโคลง พลังขับเคลื่อนในร่างกาย พลังชีวิต (๒) สัมผัสอากาศธาตุลมที่หยาบ หมายถึงลมในร่างกายมนุษย์ เช่น ลมพัดขึ้นข้างบน ลมพัดลงเบื้องล่าง ลมพัดไปตามตัว ลมในท้อง ลมในไส้ทั้งหมดนี้เรียกว่าธาตุลมภายในก็ได้

นอกจากนี้ สัมผัสอากาศ (ธาตุลมที่หยาบ) ยังปรากฏในรูปแบบอื่นๆ อยู่ในที่ทั่วไปนอกร่างกายมนุษย์ บางที่เรียกว่าธาตุลมภายนอก เช่น ลมพัดตามปกติทั่วไป ลมพายุชนิดต่างๆ หรือแม้กระทั่งพลังเหวี่ยง (momentum) ต่างๆ ในโลกก็นับเข้าในธาตุน้ำนี้เช่นกัน

(๒) องค์ประกอบรองเรียกว่า อุปาทายรูป

รูปที่เป็นองค์ประกอบรองนี้ เรียกว่า “อุปาทายรูป” แปลว่า รูปอาศัย หมายถึง อาศัยมหาภูตรูปซึ่งเป็นองค์ประกอบหลัก อุปาทายรูปมี ๒๔ อย่างมีลักษณะเชิงรูปธรรม ก็มี เช่น ตา หู จมูก ลิ้น กาย มีลักษณะเชิงอารมณ์ก็มี เช่น รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทาง

กาย มีลักษณะเชิงสภาวะก็มี เช่น ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ความอ่อน ความแข็ง เป็นกริยาอาการก็มีเช่น ความเคลื่อนไหวทางกาย ความเคลื่อนไหวทางวาจา อุปาทาย รูปอาศัยมหาภูตรูป ถ้าไม่มีมหาภูตรูป อุปาทายรูปก็มีไม่ได้ จึงชื่อว่า “อุปาทายรูป” แปลว่ารูปอาศัย

คำว่า “อาศัย” ไม่ได้หมายถึงเกาะติดแอบอิงอยู่กับมหาภูตรูป แต่เป็นลักษณะหรือภาวะที่มีได้เพราะมีมหาภูตรูปเป็นฐานรองรับ อยู่ในฐานะเป็นประสาทสำหรับรับ อารมณ์ที่เรียกว่าปสาทรูปก็มีเช่นจักขุ-ตา โสตะ-หู อยู่ในฐานะเป็นอารมณ์ที่เรียกว่าโคจร รูปก็มีเช่นรูปะ-รูป สัททะ-เสียง อยู่ในฐานะเป็นภาวะแสดงเพศก็มีเช่นความเป็นหญิง ความเป็นชาย อยู่ในฐานะเป็นอาการที่พลิกแพลงให้พิเศษได้ก็มีเช่นความเบา ความอ่อน สลวย อยู่ในฐานะเป็นลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนดก็มีเช่นสันตติ-ความสืบท่อ ชรตา-ความทรุดโทรม

องค์ประกอบส่วนที่เป็นรูปทั้ง ๒ ประการเหล่านี้(มหาภูตรูปและอุปาทายรูป) เต็มโตได้อาหารหยาบ โดยเฉพาะองค์ประกอบหลักคือมหาภูตรูปส่วนที่หยาบนั้น เจริญเติบโตได้ด้วยการกินอาหารที่เป็นคำๆ(กวฬิงการาหาร) มีการชำระทรุดโทรมไปตามอายุขัย เมื่อชำระทรุดโทรมก็บำรุงให้อยู่ในสภาพดีได้ มีการแตกหักเมื่อถูกกระทบกระทั่ง มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปเป็นธรรมดา อยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีเกิด แก่ เจ็บตายเป็นธรรมดา เมื่อตายก็เอาไปฝังหรือเอาไปเผาตามประเพณีทางศาสนา ถูกฝังเนาเปื่อยผุพังไปตามกาลเวลา หรือถูกเผาเป็นเถ้า ถ่านเหลือแต่ซากอยู่บนพื้นโลกนี้ ไม่ได้ตามไปเกิดในภพหน้า

ส่วนที่ ๒ องค์ประกอบส่วนที่เป็นนาม

(๑) องค์ประกอบหลักเรียกว่า จิต

จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ทำหน้าที่ ๑๔ อย่าง กล่าวเฉพาะหน้าที่หลัก ๘ อย่าง ประกอบด้วย (๑)รับรู้/รู้แจ้งอารมณ์ทางมโนทวาร เรียกว่า มโนวิญญูณ (๒)รับรู้/รู้แจ้งอารมณ์ทางตา เรียกว่า จักขุวิญญูณ(๓)รับรู้/รู้แจ้งอารมณ์ทางหู เรียกว่า โสตวิญญูณ (๔)รับรู้/รู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก เรียกว่า ฆานวิญญูณ (๕)รับรู้/รู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญูณ (๖)รับรู้/รู้แจ้งอารมณ์ทางกาย เรียกว่า กายวิญญูณ (๗)ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพเก่า เรียกว่า จุตติจิต (๘)หน้าที่เกิดในภพใหม่ เรียกว่า ปฏิสนธิจิต

จิตนับจากเวลาทำหน้าที่เกิดในภพใหม่จนถึงเวลาทำหน้าที่ตายไป(ปฏิสนธิจิต-จติ) ในระหว่างนี้ เรียกว่า “กายมนุชย์” เช่น ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๓ ว่า “ภิกษุใดจงใจ

พราศกายมนุษย์จากชีวิต หรือหาคัดราอันจะพราศกายมนุษย์นั้นภิกษุนี้เป็นปาราชิก
หาสังวาสมิได้” คำว่า “กายมนุษย์” ในที่นี้ คือจิตดวงแรกเกิด(ปฐมจิต) คือวิญญาณดวง
แรกที่ปรากฏขึ้นในครรภ์มารดา ซึ่งหมายถึงปฏิสนธิจิตนั่นเองสืบเนื่องไปจนถึงเวลาตาย

ถามว่า “เพราะเหตุไร จึงเรียกว่า กายมนุษย์ ?”

ที่ท่านเรียกอย่างนั้น เพราะจิตเมื่อทำหน้าที่เกิดในภพใหม่(ปฏิสนธิจิต)ย่อมมี
คุณสมบัติพิเศษมากกว่าจิตเมื่อทำหน้าที่อย่างอื่น นั่นก็คือว่า “จิตดวงแรก(ปฐมจิต-
ปฏิสนธิจิต)” นี้ หมายถึงชีวิตมนุษย์ทั้งชีวิต ประกอบด้วยคุณสมบัติที่พร้อมจะ
เจริญเติบโตเป็นอวัยวะส่วนต่างๆ ในร่างกายมนุษย์ ไม่ได้หมายเอาเฉพาะองค์ประกอบ
ฝ่ายนามในส่วนที่เป็นจิตเท่านั้น

ถามว่า “ข้อนี้มีลักษณะเหมือนกับอะไร ?”

เหมือนกับเมล็ดพันธุ์พืชต่างๆ เช่น เมล็ดมะม่วง เมล็ดขนุน มีคุณสมบัติพร้อมที่
จะงอกเป็นลำต้น กิ่งก้าน ใบ และก่อดอกออกผล เมื่อเรานำไปปลูกย่อมจะงอกงามเป็น
กิ่งก้านใบและท้ายที่สุดก็ออกดอกออกผล

(๒) องค์ประกอบรองเรียกว่า เจตสิก

“เจตสิก” แปลว่า ธรรมชาติที่ประกอบกับจิต หมายถึงอาการหรือคุณสมบัติ
ต่างๆ ของจิต เจตสิกมี ๕๒ เช่น ความโลภ ความโกรธ ความหลง ศรัทธา เมตตา สติ
ปัญญา เป็นต้น

องค์ประกอบส่วนที่เป็นนามทั้ง ๒ ประการเหล่านี้(จิตและเจตสิก) เพื่อให้เข้าใจ
ง่าย จะเรียกว่าเป็นองค์ประกอบภายในก็ได้ โดยเฉพาะองค์ประกอบหลัก(คือจิต)นั้น
เจริญเติบโตได้ด้วยการเสพ(กิน)อาหารที่เป็นนามธรรม คือ(๑)ผัสสะ-การปฏิสัมพันธ์กับ
ปรากฏการณ์ผ่านทางตา หู จมูก ลิ้น กาย เรียกว่าผัสสาหาร (๒)มโนสัญญาเจตนา-ความจง
ใจ เรียกว่ามโนสัญญาเจตนาหาร (๓)วิญญาณ-การรับรู้เสพเสวยปรากฏการณ์ เรียกว่า
วิญญาณหาร นั่นคือ การรับรู้เสพเสวยผ่านทางใจ(มโนทวาร)โดยตรงเรียกว่ามโน
วิญญาณ การรับรู้เสพเสวยผ่านทางตา(จักขุทวาร)เรียกว่าจักขุวิญญาณ การรับรู้เสพ
เสวยผ่านทางหู(โสตทวาร)เรียกว่าโสตวิญญาณ การรับรู้เสพเสวยผ่านทางจมูก(ฆาน
ทวาร)เรียกว่าฆานวิญญาณ การรับรู้เสพเสวยผ่านทางลิ้น(ชีวนาทวาร)เรียกว่าชีวนา
วิญญาณ การรับรู้เสพเสวยผ่านทางกาย(กายทวาร)เรียกว่ากายวิญญาณ องค์ประกอบ
นามธรรมนี้มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปอย่างไม่ขาดตอนตามเหตุปัจจัย อยู่ภายใต้กฎไตร
ลักษณ์คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แต่ไม่มีการเกิด แก่ เจ็บตายแตกทำลายเหมือน

องค์ประกอบรูปธรรม เมื่อร่างกายตายแล้วถูกนำไปฝังหรือถูกนำไปเผา องค์ประกอบนามธรรมก็ไม่เนาเปื่อยผุพัง หรือไม่ได้ถูกเผาเป็นถ้ำถ่านเหมือนกับร่างกาย แต่กลับทำหน้าที่สืบต่อไป นั่นคือทำหน้าที่ไปเกิดในภพใหม่ชาติใหม่

โลกทัศน์ที่นำไปสู่ความทุกข์ กับโลกทัศน์ที่นำไปสู่ความสุข

ต้นธารแห่งความชั่วก็คือความยึดมั่นถือมั่น ซึ่งเกิดจากการที่คนทั้งหลายเห็นว่ามีอัตตาและมีของที่เนื่องกับอัตตาท่าอยู่ เรียกว่ามีสัkkายาทิฏฐิ คำว่า “สัkkายาทิฏฐิ” แปลว่า ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ความเห็นเป็นเหตุถือตัวตน ถือเขาถือเรา ความเห็นเช่นนี้เป็นต้นธารแห่งความชั่วร้าย ในรายละเอียดหมายถึงเห็นชั้น ๕ โดยอาการ ๔ รวมเป็นสัkkายาทิฏฐิ ๒๐ ดังนี้

อาการที่ ๑ เห็นรูป: (๑)เห็นรูปเป็น “อัตตา” (๒)เห็นอัตตาว่า “มีรูป” (๓)เห็นรูปใน “อัตตา” (๔)เห็นอัตตาใน “รูป”

อาการที่ ๒ เห็นเวทนา: (๑)เห็นเวทนาเป็น “อัตตา” (๒)เห็นอัตตาว่า “มีเวทนา” (๓)เห็นเวทนาใน “อัตตา” (๔)เห็นอัตตาใน “เวทนา”

อาการที่ ๓ เห็นสัญญา: (๑)เห็นสัญญาเป็น “อัตตา” (๒)เห็นอัตตาว่า “มีสัญญา” (๓)เห็นสัญญาใน “อัตตา” (๔)เห็นอัตตาใน “สัญญา”

อาการที่ ๔ เห็นสังขาร: (๑)เห็นสังขารเป็น “อัตตา” (๒)เห็นอัตตาว่า “มีสังขาร” (๓)เห็นสังขารใน “อัตตา” (๔)เห็นอัตตาใน “สังขาร”

อาการที่ ๕ เห็นวิญญาณ: (๑)เห็นวิญญาณเป็น “อัตตา” (๒)เห็นอัตตาว่า “มีวิญญาณ” (๓)เห็นวิญญาณใน “อัตตา” (๔)เห็นอัตตาใน “วิญญาณ”

โลกทัศน์แบบนี้เรียกว่าโลกทัศน์แบบอัตตา เป็นโลกทัศน์ที่ก่อให้เกิดการแบ่งแยกถือเขาถือเรา แก่งแย่งชิงดีชิงเด่น ยึดถือทุกอย่างที่มีอยู่เป็นอยู่นี้เป็นของตัวเองทั้งหมด ทั้งๆ ที่ความเป็นจริงก็ไม่มีอะไรที่สามารถยึดเอาไว้ได้ มีเรื่องเล่าว่า นกชื่อว่ามัยหกะบินไปตามไหลเขาและชอกเขา บินไปสู่ต้นเลียบที่มีผลสุกแล้วร้องว่า “มัยหกะ-ของเราๆ” ร้องรำพันเพ้ออยู่อย่างนั้น ผุ่กนกทั้งหลายก็พากันบินมาจิกกินผลเลียบแล้วพากันบินไปต้นอื่น ส่วนนกมัยหกะนั้นก็ร้องเพ้ออยู่นั่นเอง คนบางคนก็เหมือนนกมัยหกะนี้มีทรัพย์แล้วตนเองก็ไม่ได้ใช้สอย ทั้งไม่แบ่งปันให้ใคร เฝ้าแต่ร้องรำพันว่า “มัยหกะ-ของเราๆ” ทำยที่สุดก็ถูกคนอื่นแย่งชิงไปหมด

ในขณะที่เดียวกัน ต้นธารแห่งความดีก็คือการถอนสักร่างที่ปฏิรูปได้ มีโลกทัศน์แบบอนัตตา นั่นคือเห็นว่าเป็นอนัตตา ว่างจากอัตตา สิ่งทั้งหลายมีอยู่เป็นอยู่โดยเป็นปัจจัยแก่กันและกัน มีอยู่ด้วยความสัมพันธ์กัน มีอยู่ด้วยอาศัยปัจจัย ไม่มีความคงที่ อยู่อย่างเดิม ไม่มีอยู่โดยตัวมันเอง ไม่มีตัวตนที่แท้จริง คำว่า “ทำจิตให้ว่างเหมือนอากาศ” ก็คือมีความคิดเห็นอย่างนี้คือ **ทำจิตให้ว่างเหมือนอากาศ** ท้องฟ้าในภากาศกว้างใหญ่ไพศาลไร้ขอบเขต ไม่มีขีดคั้นเขตแดน จิตใจที่จะมีคุณภาพและสุขภาพดีต้องไร้ขีดคั้นเขตแดน ไร้ขีดจำกัดเช่นเดียวกัน พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ใจความโดยสรุปว่า “คนถือเอาครึ่งสี่เหลี่ยม สี่เหลี่ยม หรือสี่แดงเลือดนกมาแล้วพูดว่า ‘เราจักเขียนรูปในอากาศนี้ ทำให้เป็นรูปปรากฏ’ เขาก็ไม่อาจทำสำเร็จได้ เพราะอากาศนี้ไม่มีรูปร่าง ชี้ให้เห็นไม่ได้ ใครก็ตามจะเขียนรูปในอากาศนั้น ทำให้เป็นรูปปรากฏไม่ได้ จิตว่างก็ยิ่งใหญ่เหมือนกับท้องฟ้าในภากาศ สมัยหนึ่ง สังฆนายกของพระพุทธศาสนานิกายเซน คือ ท่านฮงเจิน ประสงค์จะหาผู้สืบทอดตำแหน่ง พิจารณาเห็นว่า “จะมอบตำแหน่งสังฆนายกให้แก่ใครดี ระหว่างศิษย์ ๒ คน คือชินเซาผู้เป็นนักวิชาการปราดเปรื่องกับฮุยเน้ง(หรือเว่ยหล่าง)ซึ่งเป็นพ่อครัวซึ่งไม่ค่อยรู้หนังสือ” ท่านฮงเจินประสงค์จะมอบตำแหน่งสังฆนายกให้แก่ศิษย์ผู้มีจิตว่างตามหลักการของพระพุทธศาสนานิกายเซน จึงให้ศิษย์ทั้งคู่แต่งบทกลอนสะท้อนความคิดให้ดู ชินเซาเขียนบทกลอนเสนอต่ออาจารย์ว่า

กายคือตันโพธิ์ ใจคือกระจกเงาใส

หมั่นปิดกวาดอยู่เป็นนิตย์ อย่าให้ฝุ่นละอองลงจับ

ส่วนฮุยเน้งอ่านไม่ค่อยออกเขียนไม่ค่อยได้ จึงขอร้องคนอื่นให้ช่วยเขียนบทกลอนเสนออาจารย์เช่นเดียวกันว่า

ไม่มีกาย ไม่มีตันไม้ ไม่มีกระจกเงาใส

เมื่อไม่มีอะไรตั้งแต่ต้น ฝุ่นละอองจะลงจับอะไร

ท่านฮงเจินชอบใจบทกลอนของฮุยเน้งมาก เพราะเนื้อหาแสดงถึงความว่างจริงๆ บอกให้รู้ว่า โลกนี้ว่างจากแก่นสาร จึงมอบตำแหน่งสังฆนายกให้แก่ฮุยเน้ง ความว่าง(ศูนยตา)เป็นสภาพเดิมแท้ของสิ่งทั้งหลาย จิตของมนุษย์เดิมแท้ที่เดิยวนี้ว่าง คือเป็นจิตประภัสสร คำว่า “ประภัสสร” มีลักษณะ ๓ อย่างคือ (๑)ขาว (๒)ใส (๓)บริสุทธิ์ แต่จิตเดิมแท้นี้ถูกกิเลส(ซึ่งก็คือโลกธรรม)จรมาทำให้เศร้าหมองภายหลัง พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนท์ว่า “ยสฺมา จ โข อานนฺท สุนฺณํ อตฺเตน วา อตฺตนิยฺน วา ตสฺมา สุนฺณํ โลโกติ วุจฺจติ แปลว่า อานนท์ เพราะ(สรรพสิ่ง)ว่างจากตัวตนและของของตนฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ‘โลกว่าง’”

คำถามที่ ๒ ชีวิตเป็นอย่างไร ?

คำถามว่า “ชีวิตเป็นอย่างไร ?” บ่งถึงวิธีการมองหรือทำที่ต่อชีวิตซึ่งก็คือชั้นธาตุ เรื่อง “ชั้นธาตุ” ทำให้เกิดคุณค่าทางจริยธรรมได้อย่างไร ? การพิจารณาสัตว์บุคคล ตัวตนแยกออกเป็นชั้น ๕ คือเป็นแต่สักว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่มีสิ่งอื่นที่เหลืออยู่ที่จะมาเป็นตัวตนต่างหากได้ และในชั้น ๕ แต่ละอย่างก็มีอยู่เพียงในรูปสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันไม่เป็นอิสระ เมื่อมองเห็นว่าชั้น ๕ มีอยู่อย่างสัมพันธ์และอาศัยซึ่งกันและกัน ย่อมจะกำจัดความเข้าใจผิดคิดว่าขาดสูญ(อุจเฉททิฏฐิ)และความเข้าใจผิดคิดว่าเที่ยง(สัสสตทิฏฐิ)

หลักการและลำดับขั้นของการพิจารณาชั้นธาตุที่จะให้เกิดคุณค่าทางจริยธรรมนั้น พึงเริ่มต้นด้วยการพิจารณาภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์ สมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสสอนนายโสมณะ ความโดยสรุปว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ก็ไม่ควรยึดถือว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา’ เมื่อเห็นอย่างนี้แล้วก็ไม่ควรเอาตัวเองไปเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เลิศกว่าเขา เสมอเขา หรือเลวกว่าเขา และเมื่อชั้นธาตุเป็นอย่างนี้ ไม่ว่าจะในกาลและเทศไหนก็จะเป็นอย่างนี้ เมื่อเห็นได้อย่างนี้ย่อมจะเบื่อหน่าย(นิพพิทา)ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ คลายกำหนด(วิราคะ) จิตหลุดพ้น(วิมุตติ) เกิดความรู้เห็นว่า หลุดพ้นแล้ว(วิมุตติญาณทัสนะ)”

สมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสกับพระราหุล ความโดยสรุปว่า “ราหุล ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) อาโปธาตุ(ธาตุน้ำ) เตโชธาตุ(ธาตุไฟ) วาโยธาตุ(ธาตุลม) ทั้งภายในและภายนอก เป็นแต่สักว่าปฐวีธาตุเท่านั้น พึงเห็นธรรมชาตินั้นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ได้เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา’ เพราะเห็นธรรมชาติ นั้นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้แล้ว จิตย่อมเบื่อหน่าย คลายกำหนดใน ปฐวีธาตุราหุล เพราะพิจารณาเห็นว่า ในธาตุ ๔ ไม่มีอัตตา ไม่เกี่ยวกับอัตตา ภิกษุนี้ชื่อว่า ตัดตัณหาได้แล้ว ถอนสังโยชน์ได้แล้ว ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้แล้ว เพราะละมานะโดยชอบ”

การที่ชั้นธาตุอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ดังกล่าว ทำให้เกิดความคิดอีกอย่างหนึ่งตามมาก็คือ ความคาดหวังที่จะได้ที่จะมีที่จะเป็นสิ่งที่ดีในด้านนั้นด้านนี้หรือในเรื่องนั้นเรื่องนี้ หรือแม้กระทั่งความหวังที่จะพ้นไปจากสิ่งที่ไม่พึงประสงค์หรือที่จะไม่ประสบสิ่งที่ไม่พึงประสงค์ ทั้งในสถานะที่เป็นอยู่ในปัจจุบันและอนาคต ชาวพุทธส่วนมากจึงเชื่อว่า

สถานะของตนเองอย่างนี้ขณะนี้และที่นี้ วันหนึ่งก็จะเปลี่ยนไปสู่อีกรูปแบบหนึ่งและไปอยู่อีกที่หนึ่งซึ่งอาจจะแตกต่างจากเดิมโดยสิ้นเชิง

ชีวิตอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ “ไตรลักษณ์” แปลว่า ลักษณะหรืออาการที่เป็นเครื่องหมาย ๓ อย่าง ประกอบด้วย (๑)อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง (๒)ทุกขตา ความเป็นทุกข์ (๓)อนัตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตน

ธรรมชาติหรือลักษณะของชั้นธตฺตเป็นอย่างไร ? ชั้นธตฺตอยู่ภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

ภิกษุปัญจวัคคีย์กราบทูลว่า “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสถามต่อไปว่า “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

ภิกษุปัญจวัคคีย์กราบทูลว่า “เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า”

พระพุทธองค์จึงตรัสสรุปว่า “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา” บทสนทนาถามตอบระหว่างพระพุทธเจ้ากับภิกษุปัญจวัคคีย์นี้ แสดงให้เห็นธรรมชาติของชั้นธตฺตเจนนั่นคือเมื่อถามว่า “ชั้นธตฺตเป็นอย่างไร ?” ก็ตอบได้ว่า “ชั้นธตฺตเป็นอย่างนี้คืออยู่ภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์”

ไตรลักษณ์อันเป็นกฎธรรมชาตินั้น ถือเป็นธรรมฐิติ(ความตั้งอยู่แน่นอนแห่งกฎธรรมดา)เป็นธรรมนิยาม(กำหนดแน่นอนแห่งธรรมดา) เป็นกฎที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ พระพุทธเจ้าทั้งหลายจะอุบัติขึ้นมาก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นมาก็ตาม จะค้นพบก็ตาม ไม่ค้นพบก็ตาม กฎนี้ก็คงมีอยู่อย่างนั้น มีลักษณะเป็นสูตร ๓ อย่างประกอบด้วย

(๑) สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง หมายถึง สิ่งทั้งปวงทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ที่เกิดมีเพราะปัจจัยปรุงแต่งมีอนิจจลักษณ์ คือมีลักษณะไม่เที่ยง มีความไม่เที่ยงประจำอยู่ มีธรรมชาติเป็นอนิจจัง

(๒) สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ หมายถึง สิ่งทั้งปวงทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตที่เกิดมีเพราะปัจจัยปรุงแต่งมีทุกขลักษณ์คือมีลักษณะบีบคั้นรัดในตัวเอง มีความเป็นทุกข์ประจำอยู่ มีธรรมชาติเป็นทุกข์

คำว่า "ทุกข์และทุกขลักษณ์" ในที่นี้ ถ้าใช้อธิบายคู่กับสิ่งที่มีชีวิต หมายถึง(๑)ไม่สบายกายและไม่สบายใจ (๒)ความบีบคั้นทางด้านร่างกายและจิตใจที่ทำให้อยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ บีบคั้นให้เปลี่ยนไปสู่สภาพอื่น ถ้าใช้อธิบายคู่กับสิ่งที่ไม่มีชีวิต หมายถึงความบีบรัดบีบคั้นในตัวเองให้เปลี่ยนสภาพไปเรื่อย

(๓) ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา หมายถึงรูปธรรมและอรูปรธรรมสังขตธรรม และอสังขตธรรมกุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยาทธรรมโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม ปราภฏการณในกามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตตรภูมิ ทั้งหมดล้วนมีอนัตตลักษณะคือมีลักษณะไร้วัดตนเป็นแก่นรองรับ มีภาวะไร้วัดตนประจำอยู่ มีธรรมชาติเป็นอนัตตา

ปุถุชนหรือคนมีกิเลสไม่สามารถมองเห็นลักษณะ ๓ อย่างนี้ได้เพราะถูกปิดบังด้วย (๑) **สันตติ** คือความสืบเนื่องบังลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยงหรืออนิจจลักษณะ (๒) **อิริยาบถ** คือการผลัดเปลี่ยนหรือทำที่แปรเปลี่ยนยกย้ายไปมาบังลักษณะที่แสดงถึงทุกข์หรือทุกข์ลักษณะ (๓) **ขณะ** คือก้องบังลักษณะที่แสดงถึงความไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนหรืออนัตตลักษณะ

ข้อที่ว่า “สังขารทั้งปวงมีความเป็นของไม่เที่ยง(อนิจจตา)หรือมีลักษณะไม่เที่ยง(อนิจจลักษณะ) คืออย่างไร ?” หมายถึงว่า สังขารทั้งปวงเกิดที่ใด เมื่อใด ดับที่นั่น เมื่อนั้น ความสิ้นสุดมาพร้อมกับความเริ่มต้น มีแล้วกลับไม่มีเปลี่ยนแปลงสภาพไปเรื่อยเกิดดับ ๆ เกิดดับ ๆ เกิดดับ ๆ เป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะ

ข้อที่ว่า “สังขารทั้งปวงมีความเป็นทุกข์(ทุกข์ตา)หรือมีลักษณะบีบคั้นให้อยู่ในสภาพเดิมไม่ได้(ทุกข์ลักษณะ) คืออย่างไร ?” หมายถึงว่า สังขารทั้งปวงเป็นน่ากลัว เป็นสภาพผูกพันบีบคั้น มีแต่เกิดกับเสื่อม เป็นฐานแห่งความลำบาก บีบคั้นตัวเอง ถูกส่วนประกอบบีบคั้นและแย้งกับส่วนประกอบ อยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ถูกปรุงแต่งไม่คงตัว

ข้อที่ว่า “ธรรมทั้งปวงมีความเป็นอนัตตา(อนัตตตา)หรือมีลักษณะไม่ใช่อัตตา(อนัตตลักษณะ) คืออย่างไร ?” หมายถึงว่า ธรรมทั้งปวงไม่มีแก่นสาร ไม่มีหน่วยที่แท้จริงคงอยู่ ไม่มีตัวตนคงที่ ไม่มีผู้ทำไม่มีผู้เสวยไม่มีอำนาจในตัวเองเปล่า ไร้เจ้าของไม่เป็นไปในอำนาจ แแย้งต่ออัตตาหรืออยู่ตรงข้ามกับอัตตาเป็นกองธรรมล้วน ๆ เป็นไปตามเหตุปัจจัย

คำถามที่ ๓ ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?

คำถามว่า “ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?” บ่งถึงทิศทางของชีวิต ตามหลักพระพุทธศาสนา ชีวิตดำเนินไปตามหลักปฏิจจสมุพบาท “ปฏิจจสมุพบาท” แปลว่า การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดขึ้น

ปฏิจจสมุพบาทคืออะไร ? คือ กฎธรรมชาติที่แสดงวิธีการ(กระบวนการ)เกิดและดับของโลก-ชีวิตและทุกข์เป็นกฎธรรมชาติแสดงความเป็นไปของโลกตถาคต

ทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตามธาตุ(หลัก)นั้นคือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา(ธรรมฐิติ)ความเป็นไปตามธรรมดา(ธรรมนิยาม)ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้(อิทัปปัจจยตา)และในกระบวนการนี้มีธรรมชาติชัดเจน คือ ตถตา(ความเป็นอย่างนั้น-objectivity)อวิตถตา(ความไม่คลาดเคลื่อน-necessity)อนัญญถตา(ความไม่เป็นอย่างอื่น-invariability)อิทัปปัจจยตา(ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้-conditional)ตั้งพรรณนามานี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท(dependent origination)

มีคำอยู่ ๒ คำที่ใช้ในเรื่องนี้ คือ (๑)ปฏิจจสมุปบาท-เป็นคำกิริยา แปลว่า การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกันเกิดขึ้นพร้อมเป็นคำแสดงอาการเกิดขึ้นของธรรมทั้งหลาย เป็นกิริยาอาการนาม และ(๒)ปฏิจจสมุปปन्नธรรม-เป็นคำนามนาม แปลว่า ธรรม(คือชรา มรณะ ชาติ ภพเป็นต้น)ที่เกิดขึ้นพร้อมเพราะอาศัยกัน ซึ่งคำทั้ง ๒ นี้โดยสาระแล้วเหมือนกัน สูตรใหญ่ที่แสดงสาระรวมของปฏิจจสมุปบาทก็คือข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนทตอนหนึ่งว่า

อิมสมิ สติ อิทั โหติ	เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิมสสุปฺปาทา อิทั อูปฺปชฺชติ	เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
อิมสมิ อสติ อิทั น โหติ	เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
อิมสส นิโรธา อิทั นิรุชฺชติ	เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ

ข้อความนี้เป็นสูตรใหญ่(สูตรรวม)ที่การแสดงกฎแห่งเหตุและผลระดับสากลซึ่งไม่จำกัดขอบเขต เป็นสูตรที่ใช้อธิบายได้ทั้งกับปรากฏการณ์ของสิ่งที่มีชีวิต(อุปาทินนทสังขาร)และสิ่งที่ไม่มีชีวิต(อนุปาทินนทสังขาร)

เรื่อง “ปฏิจจสมุปบาท” ทำให้เกิดคุณค่าทางจริยธรรมอย่างไร ? สมัยหนึ่งพระอานนทกราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุมีประมาณเท่าไร จึงควรเรียกว่า ภิกษุผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท ?” พระพุทธองค์ตรัสตอบ ความโดยสรุปว่า “อานนท ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า ‘เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ... เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ... เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ ... เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ...’ อานนท ด้วยเหตุมีประมาณเท่านั้นแล จึงควรเรียกว่า ภิกษุผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท” ความรู้เห็นตามความเป็นจริง ตามทันกระแสปฏิจจสมุปบาททั้งสายเกิด(สมุทัยวาร-อนุโลม)และสาย

ดับ(นิโรธวาร-ปฏิโลม)อย่างนี้ ชื่อว่าเข้าใจกฎแห่งเหตุผล ย่อมทำให้เกิดความเข้าใจโลก และชีวิต ผ่อนคลายไม่ยึดติด

คุณค่าทางจริยธรรมเกิดจากกระบวนการของชีวิตภายใต้กรอบแห่งปฏิจจสมุปบาท อยู่ตลอดเวลา ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ตอนหนึ่งสรุปความได้ว่า “อริชชาเป็นที่อาศัยแห่งสังขาร สังขารเป็นที่อาศัยแห่งวิญญูณ วิญญูณเป็นที่อาศัยแห่งนามรูป นามรูปเป็นที่อาศัยสหายนะ สหายนะเป็นที่อาศัยแห่งผัสสะ ผัสสะเป็นที่อาศัยแห่งเวทนา เวทนาเป็นที่อาศัยแห่งตัณหา ตัณหาเป็นที่อาศัยแห่งอุปาทาน อุปาทานเป็นที่อาศัยแห่งภพ ภพเป็นที่อาศัยแห่งชาติ ชาติเป็นที่อาศัยแห่งทุกข์ ทุกข์เป็นที่อาศัยแห่งศรัทธา ศรัทธาเป็นที่อาศัยแห่งปราโมทย์ ปราโมทย์เป็นที่อาศัยแห่งปีติ ปีติเป็นที่อาศัยแห่งปีสัสติ(สงบใจ) ปีสัสติเป็นที่อาศัยแห่งสุข สุขเป็นที่อาศัยแห่งสมาธิ สมาธิเป็นที่อาศัยแห่งยถาภูตญาณทัสสนะ(รู้เห็นตามความเป็นจริง) ยถาภูตญาณทัสสนะเป็นที่อาศัยแห่งนิพพิทา(ความหน่าย) นิพพิทาเป็นที่อาศัยวิราคะ(คลายกำหนด) วิราคะเป็นที่อาศัยแห่งวิมุตติ(ความหลุดพ้น) วิมุตติเป็นที่อาศัยขยญาณ(ความรู้เป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ)” โดยนัยนี้ โอกาสในการพัฒนาชีวิตรวมอยู่ในกระบวนการของชีวิตนั่นเอง

ความรู้และความเข้าใจปฏิจจสมุปบาท จัดเป็นสัมมาทิฏฐิซึ่งมีผลทำให้ละลายความเข้มข้นของลัทธิหรือความเชื่อสุดโต่ง ๔ คู่คือ

คู่ที่ ๑ (๑) อตถิกวาทะ ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่จริง

(๒) นัตถิกวาทะ ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีจริง

คู่ที่ ๒ (๑) สัสสตวาทะลัทธิถือว่าเที่ยง

(๒) อจเฉทวาทะลัทธิถือว่าขาดสูญ

คู่ที่ ๓ (๑) อัตตการวาทะ ลัทธิถือว่าสุขทุกข์เป็นต้นตนทำเอง

(๒) ปรการวาทะ ลัทธิถือว่าสุขทุกข์เป็นต้นเกิดภายนอกตัว

คู่ที่ ๔ (๑) การกเวทกาติเอกัตตวาทะการถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้นเป็นตัวการเดียวกัน ผู้ที่กำลังเสวยผลหรือได้รับผลขณะนี้คือคนเดียวกันกับผู้ที่ทำกรรมไว้ก่อนโน้นโดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง

(๒) การกเวทกาตินานัตตวาทะ การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้นเป็นคนละอย่างขาดจากกัน

โลกและชีวิตเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปโดยอาศัยเหตุปัจจัย “เมื่อสิ่งมี สิ่งนี้จึงมี เมื่อเหตุนี้มี ผลนี้จึงมี” ดังกล่าวแล้ว เมื่อรู้และเข้าใจแจ่มแจ้งอย่างนี้ ย่อมเป็นการลดความเข้มข้นของความคิดและความเชื่อที่ว่า “(๑)สรรพสิ่งเที่ยงแท้แน่นอน(สัสสตวาทะ)

หรือขาดสูญ(อุจเฉทวาทะ) (๒)สรรพสิ่งมีอยู่แท้จริง(อตถิกวาทะ)หรือไม่อย่างแท้จริง (นัตถิกวาทะ) (๓)สุขทุกข์ตนทำเอง(อตตการวาทะ) หรือเกิดจากภายนอกตัว(ปรการวาทะ) (๔)คนสัตว์สิ่งของเที่ยงแท้ไม่เปลี่ยนแปลง สิ่งใดเกิดขึ้น สิ่งนั้นอยู่ สิ่งนั้นดับไป และถ้าจะมีการเกิดขึ้นอีกก็สิ่งนั้นนั่นแหละเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป และสิ่งที่เขาทำคำที่เขาพูดดีหรือไม่ดี เขาผู้นั้นนั่นแหละเสพเสวยผลของกรรมนั้น(การกเวทกาทีเอกัตตวาทะ) หรือสรรพสิ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่ เมื่อดับไปก็สูญสลายไปไม่เกิดอีก เมื่อมีการเกิดขึ้น สิ่งที่เกิดขึ้นมานั้นไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย ดังนั้น สิ่งที่เขาทำ คำที่เขาพูดดีหรือไม่ดี เขาไม่มีโอกาสได้เสพเสวย เพราะเขาตายแตกดับไปแล้ว คนอื่นที่เกิดมาภายหลังเป็นคนเสพเสวย(การกเวทกาทีนัตตวาทะ)” คุณค่าทางจริยธรรมของความรู้ความเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาท เกิดขึ้นเพราะทำลายความคิดและความเชื่อดังกล่าวนี้

คำถามที่ ๔ ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?

แนวทางการดำเนินชีวิตถูกต้องดีงามก็คือ ไตรสิกขาได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา เรียกโดยย่อว่า ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นระบบพื้นฐานสำหรับการฝึกอบรมเพื่อให้เกิดการดำเนินชีวิตที่ดี(มรรค)คำว่า “สิกขา” เป็นภาษาบาลี แปลว่า การศึกษา ซึ่งมีนัยบ่งถึงการศึกษอบรมมากกว่าการศึกษาเล่าเรียน ดังนั้น การศึกษาตามหลักพระพุทธศาสนาจึงมุ่งถึงการฝึกความประพฤติ การฝึกปรือและฝึกปฏิบัติตัวเองมากกว่าการศึกษาเล่าเรียนเรื่องภายนอกตัวเอง

การฝึกความประพฤติสุจริตทางกาย วาจา และอาชีวะ เรียกว่า อธิศีลสิกขา
การฝึกปรือในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต เรียกว่า อธิจิตตสิกขา
การฝึกปรือปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงจนถึงความหลุดพ้น มีจิตเป็นอิสระ ผ่องใส เบิกบานโดยสมบูรณ์ เรียกว่า อธิปัญญาสิกขา

ถามว่า “ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?” ตามหลักพระพุทธศาสนา การดำเนินชีวิตในอุดมคติและการพัฒนาชีวิตให้ดำเนินไปสู่เป้าหมายในอุดมคติต้องอยู่ในกรอบแห่งไตรสิกขานี้เท่านั้น ปริยัติสัทธรรมคือคำสั่งสอนอันจะต้องเล่าเรียนคือพระพุทธพจน์ ปฏิบัติสัทธรรมคือปฏิบัติอันจะต้องปฏิบัติได้แก่ไตรสิกขาประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ในขณะที่ปฏิเวธสัทธรรมคือผลอันจะพึงบรรลุได้ด้วยการปฏิบัติ ได้แก่มรรค ผล นิพพาน

ไตรสิกขาที่มีความเป็นมัชฌิมาปฏิบัติโดยธรรมชาติ เมื่อได้พัฒนาตนเองตามหลักไตรสิกขาบริบูรณ์สมบูรณ์แล้ว จึงสงเคราะห์หรือรวมลงได้ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น ก็คือมัชฌิมาปฏิบัติที่สมบูรณ์นั่นเอง ดังนี้

อธิศีลสิกขา ก็คือ (๑) สัมมาวาจา เจรจาชอบ (๒) สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ (๓) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ

อธิจิตตสิกขา ก็คือ (๑) สัมมาวายามะ พยายามชอบ (๒) สัมมาสติ ระลึกรชอบ (๓) สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ

อธิปัญญาสิกขา ก็คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ (๒) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ

คำถามที่ ๕ ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

คำถามว่า “ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?” บ่งถึงเป้าหมายของชีวิต ตามหลักพระพุทธศาสนาหมายถึงปฏิเวธสี่ธรรม ได้แก่ มรรคผล นิพพาน ข้อธรรมในไตรสิกขามีความสัมพันธ์กัน ซึ่งบางกรณีดูเหมือนจะเป็นแบบทิศทางเดียว เป็นเส้นตรงหรือเป็นแนวตั้ง คือเริ่มจากระดับต้นสุด(คือศีล)แล้วพัฒนาขึ้นเรื่อยไปจนถึงระดับสูงสุด(คือนิพพาน) ความสัมพันธ์กันดังกล่าวแสดงให้เห็นชื่อเป้าหมายในระดับต่าง ๆ ด้วย ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนท์ ความโดยสรุปตอนหนึ่งว่า

วินัยย่อมีเพื่อประโยชน์แก่ความสำรวม(ศีล)

ความสำรวมมีเพื่อประโยชน์แก่ความไม่เดือดร้อน

ความไม่เดือดร้อนมีเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์

ความปราโมทย์มีเพื่อประโยชน์แก่ความอิมใจ

ความอิมใจมีเพื่อประโยชน์แก่ความสงบ

ความสงบมีเพื่อประโยชน์แก่ความตั้งใจมั่น(สมาธิ)

ความตั้งใจมั่นมีเพื่อประโยชน์แก่ความรู้เห็นตามเป็นจริง(ปัญญา)

ความรู้เห็นตามเป็นจริงมีเพื่อประโยชน์แก่ความเบื่อหน่าย

ความเบื่อหน่ายมีเพื่อประโยชน์แก่ความสำรอกกิเลส

ความสำรอกกิเลสมิเพื่อประโยชน์แก่ความหลุดพ้น(วิมุตติ)

ความหลุดพ้นมีเพื่อประโยชน์แก่ความรู้เห็นความหลุดพ้น

ความรู้เห็นความหลุดพ้นมีเพื่อประโยชน์แก่ความดับสนิทหาเชื้อมิได้(นิพพาน)

พัฒนาการจากระดับต้นไปจนถึงระดับสูงสุดภายใต้กรอบแห่งไตรสิกขาดังกล่าวสรุปเป็นชื่อข้อธรรมได้ตามลำดับดังนี้ (๑) วินัยหรือศีล ความเรียบร้อยทางกายวาจา (๒)

สังวร ความสำรวมระวัง (๓)อวิปฏิสารความไม่เดือดร้อน (๔)ปราโมทย์ ความบันเทิงปลื้มใจ (๕)ปีติ ความอิ่มใจ (๖)ปัสสัทธิความสงบ(๗)สมาธิ ความตั้งมั่นแน่วแน่ (๘)ปัญญา ความรู้ทั่ว (๙)นิพพิทา ความเบื่อหน่าย (๑๐)วิราคะ ความคลายกำหนัด (๑๑)วิมุตติ ความหลุดพ้น (๑๒)ญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งความรู้เห็น (๑๓)อนุपाทา ปรินิพพาน ความดับเย็นสนิทเพราะไม่มีเชื้อ แสดงภูมิได้ดังนี้

อานิสงส์สัมพันธ์สืบเนื่องกันระหว่างศีล สมาธิและปัญญา การรักษาศีล(กุศลศีล)ให้สมบูรณ์บริบูรณ์ มีอานิสงส์เป็นชุดๆ สืบเนื่องไปจนถึงสมาธิ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบพระอานนท์ สรุปความว่า

ศีลที่เป็นกุศลมีความไม่ร้อนใจ(อวิปปฏิสาร)เป็นผล มีความไม่ร้อนใจเป็นอานิสงส์

ความไม่ร้อนใจ(อวิปปฏิสาร) มีความบันเทิงใจ(ปราโมทย์)เป็นผล มีความบันเทิงใจเป็นอานิสงส์

ความบันเทิงใจ(ปราโมทย์)มีความอิ่มใจ(ปีติ)เป็นผล มีความอิ่มใจเป็นอานิสงส์
ความอิ่มใจ(ปีติ)มีความสงบกายสงบใจ(ปัสสัทธิ)เป็นผล มีความสงบกายสงบใจเป็นอานิสงส์

ความสงบกายสงบใจ(ปัสสัทธิ)มีสุขเป็นผล มีสุขเป็นอานิสงส์

สุขมีสมาธิเป็นผล มีสมาธิเป็นอานิสงส์

คำว่า “สมาธิ” ในที่นี้หมายถึงรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ รวมเรียกว่าสมาบัติ ๘

ผู้มีศีลมั่นคง นำไปสู่การมีสมาธิมั่นคง และการปฏิบัติธรรมเพื่อสร้างสมาธิจนบรรลุผลระดับใดระดับหนึ่ง มีอานิสงส์ ๕ อย่างตามสมควรแก่ฐานะ คือ (๑)มีธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในภพปัจจุบัน (๒)ความเห็นแจ้ง(วิปัสสนา) (๓)การแสดงฤทธิ์(อภิญญา) ได้ (๔)เกิดในภพภูมิที่วิเสสเช่นพรหมโลก (๕)เข้านิโรธสมาบัติได้

ผู้มีสมาธิมั่นคง นำไปสู่การมีปัญญามั่นคง และการปฏิบัติธรรมเพื่อพัฒนาปัญญา(วิปัสสนา)จนบรรลุผลระดับใดระดับหนึ่ง มีอานิสงส์ตามสมควรแก่ฐานะ สรุปได้ดังนี้ (๑)กำจัดกิเลสต่างๆ ได้ (๒)ได้ลิ้มรสแห่งอริยมผล (๓)สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ (๔)สำเร็จความเป็นผู้ทรงอริยคุณมีความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น

